

Sigmund Freud

Η ΣΧΕΣΗ ΜΑΣ ΜΕ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ*

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ στον οποίο αποδίδω το ότι νιώθουμε αποξενωμένοι σ' αυτόν τον άλλοτε ωραίο και οικείο κόσμο, είναι η αναστάτωση στη μέχρι τώρα σταθερή σχέση μας με το θάνατο¹.

Αυτή η σχέση δεν ήταν χωρίς υποκρισία. Σ' όποιον μας άκουγε, δίνουμε την εντύπωση πως ήμασταν με φυσικό τρόπο βέβαιοι ότι ο θάνατος είναι η αναγκαία ολοκλήρωση κάθε ζωής, ότι ο καθένας μας χρωστά στη φύση ένα θάνατο και οφείλει να είναι έτοιμος να εξοφλήσει αυτό το χρέος² πως ο θάνατος είναι φυσικός και αναπόφευκτος και δεν γίνεται να τον απαρνηθούμε. Στην πραγματικότητα συνηθίζαμε να συμπεριφερόμαστε σαν να 'ταν αλλιώς τα πράγματα. Εκδηλώναμε φανερά την τάση να βάλουμε το θάνατο κατά μέρος, να τον διαγράψουμε από τη ζωή μας. Προσπαθήσαμε να τον θάψουμε μέσα στη σιωπή και ακόμη διαθέτουμε μια παροιμία: «το σκέφτεται τόσο, όσο και το θάνατο», δηλαδή καθόλου, όσο και τον δικό του φυσικά. Είναι πραγματικά, εντελώς αδύνατον να φανταστούμε το δικό μας θάνατο, και όσο περισσότερο το επιχειρούμε, τόσο αντιλαμβανόμαστε ότι παραμένουμε απλοί θεατές. Γι' αυτό η ψυχαναλυτική σχολή τόλμησε να αποφανθεί ότι κατά βάθος, κανένας δεν πιστεύει στο δικό του θάνατο, ή πράγμα που είναι το ίδιο, ότι στο ασυνείδητο, ο καθένας έχει πεισθεί ότι είναι αθάνατος.

Όσον αφορά στο θάνατο του άλλου, ο πολιτισμένος άνθρωπος αποφεύγει διακριτικά να μιλήσει γι' αυτό το ενδεχόμενο, αν μπορεί ν' ακούσει αυτός που πρόκειται να πεθάνει. Μόνο τα παιδιά παραβιάζουν αυτόν τον περιορισμό. Ανταλλάσσουν ανενδοίαστα απειλές θανάτου και βρίσκουν τον τρόπο να λένε,

* S. Freud, Unser Verhältnis zum Tode, Gesammelte Werke, Werke aus der Jahren 1913-1917 Τόμος X, J. Fischer, 1946 pp: 341-355.

1. Το δοκίμιο αυτό είναι το δεύτερο της ενότητας που επιγράφεται «Zeitgemässes über Krieg und Tod» (Επίκαιρες παρατηρήσεις σχετικά με τον πόλεμο και το θάνατο).

μπρος στα αγαπημένα τους πρόσωπα, λόγια σαν αυτά: «καλή μου μαμά, όταν θα 'χεις πεθάνει, θα γίνω τούτο ή εκείνο».

Ο πολιτισμένος ενήλικας αντίθετα, δεν σκέφτεται ηθελημένα το θάνατο κάποιου άλλου, χωρίς να φανεί στα ίδια του τα μάτια σκληρός και κακός, εκτός εάν σχετίζεται με το θάνατο εξ αιτίας του επαγγέλματός του, ως γιατρού, δικηγόρου ή άλλου σχετικού. Ακόμα λιγότερο επιτρέπει στον εαυτό του να σκεφτεί το θάνατο του άλλου, όταν αυτό το γεγονός συνδέεται με κάποιο όφελος, όπως λόγου χάρη ελευθερία, περιουσία ή κοινωνική θέση. Φυσικά, ο θάνατος δεν μπορεί να αναχαιτιστεί απ' τη λεπτότητα των αισθημάτων μας: κάθε φορά που επέρχεται, συγκινούμαστε βαθιά και διαψεύδονται οι προσδοκίες μας. Τονίζουμε συστηματικά τον τυχαίο χαρακτήρα του θανάτου, τον παρουσιάζουμε ως αποτέλεσμα ατυχήματος, αρρώστιας, λοίμωξης, μεγάλης ηλικίας, και έτσι προδίδουμε τη σφοδρή επιθυμία μας να υποβιβάσουμε την αναγκαιότητα του θανάτου στο επίπεδο ενός τυχαίου, θλιβερού περιστατικού. Μια συσσώρευση περιπτώσεων θανάτου μας φαίνεται σαν κάτι που κατ' εξοχήν προκαλεί φόβο. Σε σχέση με τον ίδιο το νεκρό, έχουμε μια ιδιαίτερη συμπεριφορά που σχεδόν μοιάζει με το θαυμασμό που μας προκαλεί κάποιος που πέτυχε κάτι πολύ δύσκολο. Ανάστέλλουμε κάθε είδους κριτική προς αυτόν, κλείνουμε τα μάτια σε οποιαδήποτε αδικία, προτάσσουμε το ρητό: *de mortuis nil nisi bene*², και θεωρούμε σωστό, ο επικήδειος λόγος και η επιτύμβια πέτρα να μην εξυμνούν παρά τις αρετές του. Ο σεβασμός που τρέφουμε για το νεκρό, που ωστόσο αυτός δεν έχει πια ανάγκη, μετράει περισσότερο από την αλήθεια, καθώς επίσης και από την εκτίμηση που οι περισσότεροι από μας θα οφείλαμε να του δείξουμε αν ήταν ακόμη ζωντανός.

Αυτή η συμβατική και πολιτισμική στάση απέναντι στο θάνατο συμπληρώνεται από την ψυχική κατάρρευση όταν ο θάνατος χτυπά κάποιον από τους συγγενείς μας: γονέα, αδερφό ή αδερφή, το παιδί μας ή κάποιον αγαπημένο φίλο. Μαζί μ' αυτόν θάβουμε τις ελπίδες, τις απαιτήσεις, τις απολαύσεις μας, είμαστε απαρηγόρητοι και απαγορεύουμε στον εαυτό μας να αντικαταστήσει αυτόν που χάσαμε. Συμπεριφερόμαστε επομένως σαν ένα είδος 'Ασρα³, όπως αυτά τα πλάσματα που ακολουθούν στο θάνατο αυτούς που αγαπούν.

Αυτή όμως η στάση μας απέναντι στο θάνατο ασκεί σημαντική επιρροή στη ζωή μας. Η ζωή φτωχαίνει, χάνει το ενδιαφέρον της από τη στιγμή που μέσα στα παιχνίδια αυτής της ζωής δεν είναι πια δυνατό να ριψοκινδυνεύσει κανείς ποντάροντας το υπέρτατο αγαθό, δηλαδή την ίδια τη ζωή. Γίνεται τόσο άχαρη

2. Ανάλογο με το δικός μας: «ο αποθανών δεδικαίωται». (Σ.τ.Μ.)

3. Γίνεται ωξή στο ποίημα του H. Heine:

«Der Asra» (in Romanzero). Οι Benou-Asra ήταν μία αραβική φυλή περίφημη στον έρωτα. (Σ.τ.Μ.)

και τόσο κενή όσο κι ένα φλερτ αμερικάνικου τύπου, όπου απ' την αρχή έχει καθοριστεί ότι τίποτα δεν θα συμβεί, αντίθετα από την ερωτική σχέση, όπως την αντιλαμβανόμαστε στην Ευρώπη, που οι σοβαρές της επιπτώσεις πρέπει να βρίσκονται από την αρχή στο νου των ερωτικών συντρόφων. Οι συνκισθηματικοί δεσμοί και το αβάσταχτο βάρος του πένθους, μας κάνουν ελάχιστα επιρρεπείς στην αναζήτηση του κινδύνου, τόσο για τον εαυτό μας όσο και για τους δικούς μας. Δεν τολμούμε καν να σκεφτούμε ότι πολυάριθμα επικίνδυνα, αλλά ωστόσο απαραίτητα εγχειρήματα, όπως απόπειρες εναέριων επιδόσεων, αποστολές σε μακρινές χώρες ή πειράματα με εύφλεκτα υλικά μπορούν να μας αφορούν. Η σκέψη που μας παραλύει εκείνη τη στιγμή, είναι ποιος θα αντικαταστήσει σε περίπτωση μοιραίου ατυχήματος, το γιο για τη μητέρα, το σύζυγο για τη σύζυγο, τον πατέρα για τα παιδιά. Η τάση να αποκλείουμε το θάνατο από τους υπολογισμούς μας έχει σαν συνέπεια τον αποκλεισμό και την παραίτησή μας κι από πολλά άλλα πράγματα. Το σύνθημα ωστόσο της Hanse⁴ ήταν το εξής: *Navigare necesse est, vivere non necesse!* Να ανοίγεις στο πέλαγος είναι αναγκαίο, να ζεις όμως, όχι.

Δεν μπορούμε λοιπόν παρά να αναζητήσουμε μέσα στον κόσμο της φαντασίας, στη λογοτεχνία, στο θέατρο, ένα υποκατάστατο αυτού που μας στερεί η ζωή. Εκεί βρίσκουμε ακόμη ανθρώπους που όχι μόνο ξέρουν να πεθαίνουν, αλλά και να προκαλούν το θάνατο κάποιου άλλου.

Εδώ μόνο ισχύει η συνθήκη που θα μας επέτρεπε να συμφιλιωθούμε με το θάνατο: να κρατάμε τη ζωή προφυλαγμένη, σε πείσμα όλων των κινδύνων. Είναι πραγματικά θλιβερό, να μοιάζει η ζωή με μια παρτίδα σκάκι, όπου με μια άσχημη κίνηση χάνουμε, βγαίνοντας από το παιχνίδι, χωρίς μάλιστα καμιά ευκαιρία επανόρθωσης με ένα δεύτερο γύρο. Μέσα στον κόσμο της μυθοπλασίας, βρίσκουμε αυτήν την πολλαπλότητα βίων, που έχουμε ανάγκη. Πεθαίνουμε ταυτισμένοι με κάποιον ήρωα, μα επιζούμε, έτοιμοι να πεθάνουμε για δεύτερη φορά, πάντα ακίνδυνα. Είναι φανερό ότι ο πόλεμος εξαφανίζει αυτή τη συμβατική στάση απέναντι στο θάνατο. Δεν είναι πια δυνατό να αρνούμαστε το θάνατο. Είμαστε υποχρεωμένοι να τον πιστέψουμε. Οι άνθρωποι πεθαίνουν πραγματικά, όχι πια απομονωμένοι, αλλά μαζικά, συχνά κατά χιλιάδες την ίδια μέρα. Και δεν πρόκειται εδώ για τυχαίο γεγονός. Χωρίς αμφιβολία όταν μια οβίδα έρχεται να χτυπήσει τούτον εδώ τον άνθρωπο και όχι κάποιον

4. Η Χάνσα ή Χανσεατικός σύνδεσμος είχε ιδρυθεί το 1241 με σκοπό την αμοιβαία υποστήριξη και προστασία γερμανικών εμπορών στο εξωτερικό και αργότερα γερμανικών πόλεων. Κοινό καταστατικό χάρτη έλαβε το

1367, («συμπολιτεία της Κολωνίας»). Η οικονομική της δύναμη βασιζόταν στη στρατιωτική επικράτηση στη Βαλτική θάλασσα και στο εξασφαλισμένο εμπορικό μονοπώλιο στις βόρειες θάλασσες. (Σ.τ.Μ.)

άλλο, αυτό είναι τυχαίο. Ο άλλος όμως μπορεί εύκολα στη συνέχεια να χτυπηθεί απο την επόμενη σφαίρα. Η συσσώρευση θανάτων βάζει τέλος στην εντύπωση του τυχαίου, και η ζωή ξαναγίνεται ενδιαφέρουσα: ξαναβρίσκει ολόκληρο το περιεχόμενό της.

Σ' αυτό το σημείο θα έπρεπε να διακρίνουμε δύο ομάδες ανθρώπων: εκείνους που θυσιάζουν τη ζωή τους στη μάχη, και εκείνους που μένουν στο σπίτι περιμένοντας να χάσουν ένα αγαπημένο πρόσωπο από τραύμα, αρρώστια ή μόλυνση. Θα ήταν σίγουρα πολύ ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς τις ψυχολογικές αλλαγές των μαχητών, δυστυχώς όμως ξέρω πολύ λίγα σχετικά. Θα πρέπει μάλλον να περιοριστούμε στη δεύτερη ομάδα της οποίας αποτελούμε κι εμείς μέρος. Έχω ήδη πει ότι αν υποφέρουμε από κάποια διαταραχή ή μείωση της ικανότητάς μας να λειτουργήσουμε σωστά, αυτό οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, κυρίως στο γεγονός ότι δεν μπορούμε πια να διατηρήσουμε την παλιά μας στάση απέναντι στο θάνατο και στο ότι δεν έχουμε ακόμη βρει μια εναλλακτική τοποθέτηση απέναντί του. Θα μπορούσαμε ίσως να βοηθηθούμε στην έρευνά μας αν την προσανατολίζαμε προς δύο κατευθύνσεις που αφορούν στη συμπεριφορά απέναντι στο θάνατο: εκείνη που μπορεί να αποδοθεί στον πρωτόγονο, στον άνθρωπο της προϊστορικής εποχής, και εκείνη που ακόμα διατηρείται μέσα μας, αλλά καθώς δεν είναι ορατή από τη σκοπιά της συνείδησης, παραμένει κρυμμένη στα βαθύτερα στρώματα της ψυχικής μας ζωής.

Πώς συμπεριφερόταν απέναντι στο θάνατο ο άνθρωπος της προϊστορικής εποχής; Αυτό φυσικά δεν μπορούμε να το ξέρουμε παρά μόνο μέσω συλλογισμών και θεωρητικών κατασκευών αλλά πιστεύω ότι αυτές οι διαδικασίες μας έχουν δώσει αρκετά αξιόπιστα αποτελέσματα. Ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε μια σχέση με το θάνατο πολύ ιδιόμορφη. Καθόλου μονοσήμαντη αλλά μάλλον γεμάτη αντιφάσεις. Από τη μια έπαιρνε το θάνατο στα σοβαρά, τον αναγνώριζε ως το τέρμα της ζωής και τον αντιμετώπιζε ανάλογα, κι από την άλλη αρνιόταν την ύπαρξή του, τον ανήγαγε στο μηδέν. Αυτή η αντίφαση εξηγείται εν μέρει από το γεγονός ότι η στάση του απέναντι στο θάνατο του άλλου, του ξένου, του εχθρού του, διέφερε ριζικά από την αντιμετώπιση του δικού του θανάτου. Μπορούσε θαυμάσια να προσαρμοστεί στο θάνατο του άλλου: ο θάνατος σήμαινε γι' αυτόν την εκμηδένιση αυτού που μισούσε και ο πρωτόγονος άνθρωπος δεν δίσταζε να την προκαλέσει. Ήταν σίγουρα έρμαιο του πάθους, σκληρότερος και πιο κακότροπος από τα άλλα ζώα στη φύση. Δολοφονούσε ευχαρίστως, και σχεδόν το έβρισκε αυτονόητο. Καμιά ένδειξη δεν μας επιτρέπει να αποδώσουμε και στον άνθρωπο το ένστικτο εκείνο που εμποδίζει τόσα άλλα ζώα να σκοτώνουν και να καταβροχθίζουν όντα του ίδιου είδους. Γι' αυτό το λόγο η προϊστορία της ανθρωπότητας είναι

γεμάτη δολοφονίες. Αυτό που ακόμα σήμερα μαθαίνουν τα παιδιά μας στα σχολεία ως παγκόσμια ιστορία, δεν είναι άλλο παρά μία σειρά από μαζικές δολοφονίες μεταξύ των λαών. Το σκοτεινό αίσθημα ενοχής που συνθλίβει την ανθρωπότητα από τους προϊστορικούς χρόνους και που στις περισσότερες θρησκείες έχει αποκρυσταλλωθεί στη μορφή του προπατορικού αμαρτήματος, που κληρονομείται στις επόμενες γενιές, δεν είναι ίσως παρά η έκφραση ενός αιματηρού εγκλήματος που βαραίνει όλες τις πρωτόγονες κοινωνίες. Στο βιβλίο μου *Τοτέμ και Ταμπού* προσπάθησα, χρησιμοποιώντας τα δεδομένα των W. Robertson Smith, Atkinson και Ch. Darwin, να διαλευκάνω τη φύση αυτού του αμαρτήματος και πιστεύω ότι το σημερινό χριστιανικό δόγμα περιέχει ακόμη νύξεις που μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε την προέλευσή του. Εφ' όσον ο γιος του Θεού υποχρεώθηκε να θυσιάσει τη ζωή του για να απελευθερώσει την ανθρωπότητα από το προπατορικό αμάρτημα, πρέπει να συμπεράνουμε, σύμφωνα με το νόμο της ανταπόδοσης (να ξεπληρώνεις μία πράξη κάνοντας το ίδιο) ότι αυτό το αμάρτημα δεν μπορεί να ήταν παρά μία δολοφονία. Μόνο αυτό θα μπορούσε να απαιτήσει για εξιλέωσή του τη θυσία μιας ζωής. Και αν το προπατορικό αμάρτημα ήταν ένα σφάλμα που διαπράχθηκε απέναντι στον Πατέρα-Θεό, το πιο παλιό έγκλημα της ανθρωπότητας, δεν μπορεί παρά να ήταν μία πατροκτονία, η δολοφονία δηλαδή του πατέρα της πρωτόγονης ορδής που η εικόνα του διατηρήθηκε στη μνήμη και αργότερα μετασχηματίστηκε σε θεότητα⁵.

Σίγουρα, ο πρωτόγονος άνθρωπος δυσκολευόταν εξ ίσου με μας σήμερα να φανταστεί το θάνατό του και να τον θεωρήσει πραγματικό. Υπήρχε όμως μία περίπτωση γι' αυτόν, όπου οι δύο αντίθετες στάσεις που περιγράψαμε συναντιόνταν και συγκρούονταν μεταξύ τους, και αυτή η περίπτωση πήρε μεγάλη σπουδαιότητα και είχε σημαντικές μακροπρόθεσμες συνέπειες. Αυτό συνέβαινε όταν ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε ν' αντιμετωπίσει το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, της γυναίκας, του παιδιού ή του φίλου του, που αγαπούσε βέβαια με τον ίδιο τρόπο που κι εμείς αγαπάμε τους δικούς μας, γιατί η αγάπη δεν πρέπει να 'ναι υστερότερη ως συναίσθημα από την ευχαρίστηση του φόνου. Τότε, έπρεπε μέσα στον πόνο του, να εξουικειωθεί με την ιδέα και του δικού του θανάτου, αφού ούτε κι αυτός θα μπορούσε να του ξεφύγει και όλη του η ύπαρξη επαναστατούσε ενάντια σ' αυτή τη σκέψη. Καθένα απ' αυτά τα αγαπημένα πρόσωπα δεν αποτελούσε μέρος του δικού του εαυτού που τόσο αγαπούσε; Από την άλλη μεριά, ένας τέτοιος θάνατος του φαινόταν φυσικός, γιατί καθένα απ' αυτά τα αγαπημένα πρόσωπα δεν έπαυε να του είναι ξένο

5. Βλ. «Η παιδική επιστροφή του τοτεμισμού» (το τελευταίο μέρος του *Τοτέμ και Ταμπού*).

από κάποιες άλλες πλευρές. Ο νόμος της αμφιθυμίας των αισθημάτων που και σήμερα ακόμη κυριαρχεί στις σχέσεις μας με τα πιο αγαπημένα πρόσωπα, στην προϊστορική εποχή κυριαρχούσε ακόμη πιο ανεμπόδιστα. Έτσι αυτοί οι αγαπημένοι νεκροί είχαν αποβεί και ξένοι και εχθροί, αφού κατά καιρούς του είχαν προκαλέσει, ανάμεσα σε άλλα, και εχθρικά συναισθήματα⁶.

Οι φιλόσοφοι υποστηρίζουν ότι το αίνιγμα του θανάτου ώθησε για πρώτη φορά τον πρωτόγονο άνθρωπο στη δημιουργική σκέψη, και ότι βρίσκεται στη βάση κάθε μετέπειτα διανοητικής εργασίας. Μου φαίνεται ότι σ' αυτό το σημείο οι φιλόσοφοι σκέφτονται πολύ... «φιλοσοφικά» και δεν λαμβάνουν αρκετά υπ' όψη τους τον τρόπο που επενεργούν αυτά τα πρωταρχικά κίνητρα. Πιστεύω λοιπόν ότι οφείλω να περιορίσω την ισχύ της παραπάνω πρότασης και να τη διορθώσω λέγοντας ότι ο πρωτόγονος άνθρωπος θριαμβεύει δίπλα από το πτώμα του εχθρού, που μόλις έχει σκοτώσει χωρίς να βασανίζεται με τα αινίγματα της ζωής και του θανάτου. Αυτό που ώθησε τον πρωτόγονο άνθρωπο να σκεφτεί δεν ήταν ούτε το διανοητικό αίνιγμα ούτε ο θάνατος εν γένει, αλλά τα συγκρουόμενα συναισθήματα που ένιωθε όταν ερχόταν αντιμέτωπος με το θάνατο ενός προσώπου αγαπημένου αλλά συγχρόνως ξένου και μισητού. Συνέπεια αυτής της σύγκρουσης συναισθημάτων ήταν η γέννηση της ψυχολογίας. Ο άνθρωπος δεν μπορούσε πια να κρατάει το θάνατο σε απόσταση, εφ' όσον τον είχε γευτεί με τη μορφή του πόνου που του προκαλούσε ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου, αλλά ωστόσο δεν ήθελε να το παραδεχτεί, καθώς αδυνατούσε να φανταστεί τον εαυτό του νεκρό. Αναγκάστηκε κατά συνέπεια να υιοθετήσει ένα είδος συμβιβασμού με το να δεχτεί ότι ο θάνατος αφορούσε και τον ίδιο αλλά αμφισβητώντας το νόημά του ως εκμηδένιση της ζωής, ενώ από την άλλη πλευρά ο θάνατος του εχθρού του δεν του είχε δημιουργήσει κανέναν τέτοιο προβληματισμό. Πλάι στο πτώμα του αγαπημένου προσώπου, επινόησε τα πνεύματα, και η ενοχή που είχε γεννηθεί από το αίσθημα ικανοποίησης, που ήταν ανάμικτο με το πένθος, τα μετέτρεψε σε κακούς δαίμονες· μπροστά τους βρισκόταν στο έλεος της αγωνίας. Οι αλλοιώσεις που οφείλονται στο θάνατο τον οδήγησαν να συλλάβει τη διάκριση ψυχής — αρχικά πολλών ψυχών — και σώματος· έτσι, οι σκέψεις του ακολουθούσαν μια πορεία παράλληλη με τη διαδικασία αποσύνθεσης που προκαλούσε ο θάνατος. Η επίμονη αυτή ανάμνηση βρίσκεται στη βάση της πίστης σε άλλες μορφές ύπαρξης και του έδωσε την ιδέα μιας μετέπειτα ζωής, μετά τον διαπιστωμένο θάνατο.

Αυτές, οι μετέπειτα υπάρξεις ήταν τα παραρτήματα εκείνης που ο θάνατος είχε τερματίσει· όμοιες με σκιές, αδεiasμένες από το περιεχόμενό τους και

6. Βλ. «Ταμπού και αμφιθυμία» (το δεύτερο μέρος του *Τοτέμ και Ταμπού*).

για πολύ καιρό υποβαθμισμένες. Θεωρούνταν φτωχά υποκατάστατα. Ας θυμηθούμε τι απαντά στον Οδυσσέα η ψυχή του Αχιλλέα:

ΟΔΥ: 'Αλλοτε, σαν ζούσες, όμοια με Θεό
 μεις οι Αργείοι σε τιμούσαμε,
 και τώρα εδώ, μεγάλη η δύναμή σου
 μέσα στους νεκρούς.
 Μη θλίβεσαι λοιπόν που 'χεις πεθάνει Αχιλλέα.
 'Έτσι είπα κι εκείνος μου απάντησε αμέσως:

ΑΧΙ: Μη με παρηγορείς ευγενικά μου Οδυσσέα για το θάνατό μου.
 Θα προτιμούσα δούλος να 'μουν, άλλον να υπηρετώ,
 άνθρωπο σκληρό χωρίς περιουσία, παρά να βασιλεύω
 ανάμεσα στους πεθαμένους, που 'χουν σβήσει'.

'Η ακόμη, στην ισχυρή και πικρά παρωδιακή εκδοχή του H. Heine:

«Κι ο πιο ασήμαντος ζωντανός Φιλισταίος
 στο Stuckert του Neckar την όχθη...
 πολύ πιο ευτυχής είναι από μένα
 τον Περίδη, πεθαμένο ήρωα,
 πρίγκιπα των σκιών στον κάτω κόσμο».

Μόνο αργότερα οι θρησκείες θεώρησαν αυτή τη μετέπειτα ύπαρξη ως την πιο πολύτιμη και έγκυρη, υποβιβάζοντας τη ζωή που τερματίζεται με το θάνατο σε απλή προετοιμασία. Απλή συνέπεια αυτής της πίστης ήταν η επέκταση της ζωής και προς τη μεριά του παρελθόντος, η επινόηση προγενέστερων μορφών ύπαρξης, οι μετενσαρκώσεις των ψυχών με μια καινούργια γέννηση, κι όλα αυτά με σκοπό να αρθεί η σημασία του θανάτου, ως κατάργηση της ζωής. Η άρνηση του θανάτου, που την ανάγουμε στις συμβάσεις του πολιτισμού, χρονολογείται από πολύ παλιά. Πλάι στο πτώμα του αγαπημένου προσώπου γεννήθηκαν όχι μόνο η έννοια της ψυχής, η πίστη στην αθανασία και μία από τις πιο σημαντικές αιτίες του συναισθήματος ενοχής στον άνθρωπο αλλά και οι πρώτες ηθικές προσταγές. Η πρώτη και σημαντικότερη από

* ΟΔΥ: πρὶν μὲν γάρ σε ζῶν ἐτίμεν ἴσα θεοῖσιν/ 'Αργεῖοι· νῦν αὖτε μέγα κρατέεις νεκίεσσιν/ ἐνθάδ' ἑὼν τῷ μὴ τι θανόν ἄσπερ ἔστιν, 'Αχιλλεῦ. (λ 484-486)/ 'Ὡς ἐφάμην' ὁ δέ μ' αὐτίκ' ἀμειβόμενος προσέειπε.

ΑΧΙ: Μὴ δὴ μοι θάνατόν γε παραῖδα, φαί-

δμ' 'Οδυσσεῦ./ Βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἑὼν θηγευμέν ἄλλω/ ἀνδρὶ παρ' ὁσλήρῳ, ὃ μὴ βίοςτος πολὺς εἴη/ ἢ πᾶσιν νεκίεσσι καταφθιμένοισι ἀνάσσειν. (Οδύσεια, λ 484-491).

τις απαγορεύσεις που προήλθαν από μία ηθική συνείδηση που μόλις άρχισε να διαμορφώνεται ήταν: Ου φονεύσεις. Η προσταγή αυτή επιβλήθηκε ως αντίδραση ενάντια στην ικανοποίηση του μίσους μπροστά από τον αγαπημένο νεκρό, ικανοποίηση κρυμμένη πίσω από το πένθος και επεκτάθηκε βαθμιαία μέχρι τον ξένο που μας είναι αδιάφορος και τελικά τον εχθρό. Σήμερα όμως ο πολιτισμένος άνθρωπος δεν αισθάνεται αυτή την απαγόρευση. Από τη στιγμή που μία απόφαση θα βάλει τέλος στην άγρια σύγκρουση αυτού του πολέμου⁷, καθένας από τους νικητές θα γυρίσει χαρούμενος στο σπίτι του και θα ξανάβρει τη γυναίκα και τα παιδιά του χωρίς να απασχολείται ούτε να ταράζεται με τη σκέψη των εχθρών που θα έχει σκοτώσει στη μάχη σώμα με σώμα, ή μ' ένα όπλο μεγάλης εμβέλειας. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι πρωτόγονοι λαοί που ζουν ακόμα στη γη και που σίγουρα μας είναι πιο προσιτοί από τον άνθρωπο της προϊστορικής εποχής, έχουν σχετικά μ' αυτό το θέμα μία εντελώς διαφορετική συμπεριφορά η εξακολουθούσαν να την έχουν όσο δεν είχαν υποστεί την επιρροή του πολιτισμού μας. Ο «άγριος» —από την Αυστραλία, από τα νησιά Φούτζι ή ο Βουσμάνος— δεν είναι σε καμία περίπτωση ένας αμετανόητος δολοφόνος· όταν επιστρέφει νικητής από τα χαλασώματα δεν έχει το δικαίωμα να μπει στο χωριό του, ούτε να αγγίξει τη γυναίκα του αν δεν εξιλειωθεί πρώτα από τα εγκλήματα που διέπραξε στον πόλεμο, κάνοντας μετάνοιες συχνά παρατεταμένες και οδυνηρές. Φυσικά αυτό οφείλεται στη δεισιδαιμονία. Ο άγριος φοβάται ακόμα ότι θα τον εκδιωχθούν τα πνεύματα των θυμάτων του. Αλλά τα πνεύματα των σκοτωμένων εχθρών δεν είναι τίποτα άλλο παρά η έκφραση της ένοχης συνείδησής του, που σχετίζεται με το αιματηρό έγκλημα που διέπραξε. Πίσω απ' αυτήν τη δεισιδαιμονία κρύβεται μία πλευρά ηθικής λεπτότητας, που εμείς οι πολιτισμένοι άνθρωποι έχουμε χάσει⁸.

Κάποιες ευλαβείς ψυχές που θα 'θελαν πολύ να θεωρήσουν την ύπαρξή μας μακριά από κάθε επαφή με το κακό και το χυδαίο, δεν θα παραλείψουν σίγουρα, στηριζόμενοι στην πρωιμότητα και την ισχύ της απαγόρευσης του φόνου, να συμπεράνουν καθησυχαστικά, τη δύναμη των ηθικών μας κλίσεων που είναι αναγκαία εμφυτευμένες μέσα μας. Δυστυχώς αυτό το επιχείρημα αποδεικνύει μάλλον το αντίθετο. Μία τόσο αυστηρή απαγόρευση δεν μπορεί να ορθώνεται παρά ενάντια σε μία παρόρμηση ισοδύναμης βαρύτητας. Αυτό που καμία ανθρώπινη ψυχή δεν επιθυμεί, δεν χρειάζεται να το απαγορεύσουμε⁹, εφ' όσον αποκλείεται από μόνο του. Η έμφαση που δίνεται στην εντολή «ου φονεύσεις»

7. Ο Freud έγραψε αυτό το δοκίμιο το 1915 κατά τη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. (Σ.τ.Μ.)

8. Βλ. *Τοτέμ και Ταμπού*.

9. Βλ. τη θαυμάσια επιχειρηματολογία του Frazer (Freud, *Τοτέμ και Ταμπού*).

μας βεβαιώνει ακριβώς το ότι είμαστε απόγονοι μιας ατέλειωτης σειράς δολοφόνων, που είχαν στο αίμα τους την επιθυμία να σκοτώνουν, όπως ίσως και μεις οι ίδιοι σήμερα.

Η επιθυμία της ανθρωπότητας για μια ηθική ζωή, τη δύναμη και τη σπουδαιότητα της οποίας δεν πρέπει να υποβιβάζουμε, είναι μια κατάκτηση της ιστορίας του πολιτισμού, που μεταβιβάζεται σε μας κληρονομικά, σε κυμαινόμενο βαθμό, δυστυχώς.

Ας αφήσουμε τώρα τον προϊστορικό άνθρωπο κι ας στραφούμε στο ασυνείδητο που είναι εμφύες στην ψυχική μας ζωή. Εδώ στηριζόμαστε αποκλειστικά στη μέθοδο έρευνας της ψυχανάλυσης, τη μόνη που φτάνει σε τέτοια βάθη. Ρωτάμε: Πώς συμπεριφέρεται το ασυνείδητό μας απέναντι στο πρόβλημα του θανάτου; Η απάντηση επιβάλλεται από μόνη της: σχεδόν όπως ο προϊστορικός άνθρωπος. Από αυτή την άποψη, όπως κι από τόσες άλλες, ο άνθρωπος των πρώτων χρόνων επιβιώνει απaráλλακτος στο ασυνείδητό μας. Έτσι, το ασυνείδητό μας δεν πιστεύει στον προσωπικό θάνατο, συμπεριφέρεται σαν να ήταν αθάνατο. Αυτό που αποκαλούμε «ασυνείδητο», τα πιο βαθιά στρώματα της ψυχής μας, που συνίστανται από ενορμήσεις, δεν γνωρίζει απολύτως τίποτα αρνητικό, καμία άρνηση. Εκεί τα αντίθετα αλληλοεπικαλύπτονται και συνεπώς δεν γνωρίζει ούτε το δικό μας θάνατο, στον οποίο μόνο αρνητικό περιεχόμενο μπορούμε να δώσουμε. Έτσι, τίποτα το ενορμησιακό μέσα μας δεν ευνοεί την πίστη στο θάνατο. Ίσως εκεί βρίσκεται το μυστικό του ηρωισμού. Η ορθολογική εξήγηση του ηρωισμού βασίζεται στην κρίση ότι η προσωπική ζωή δεν έχει την ίδια αξία με ορισμένα αφηρημένα και παγκόσμια αγαθά. Αλλά νομίζω, πρόκειται πιο συχνά για έναν ενστικτώδη και παρορμητικό ηρωισμό, που αγνοεί ένα τέτοιο κίνητρο και απλώς αφήφά τους κινδύνους με τη σιγουριά του Hans, που έσπαζε πέτρες στο Anzengruber. Τίποτα δεν μπορεί να σου συμβεί· ή ακόμη, αυτό το κίνητρο δεν χρησιμεύει παρά μόνο για να διώξει τους δισταγμούς που θα αναχαιτίζουν την ηρωική αντίδραση που αντιστοιχεί στο ασυνείδητο. Η αγωνία του θανάτου, που μας κυριεύει πιο συχνά απ' όσο το 'χουμε συνειδητοποιήσει, είναι αντίθετα κάτι το δευτερογενές· προέρχεται συνηθέστερα από ένα αίσθημα ενοχής. Από την άλλη μεριά βρίσκουμε νόμιμο το θάνατο των ξένων και των εχθρών μας και τους καταδικάζουμε τόσο βιαστικά και αδίστακτα όσο και ο πρωτόγονος άνθρωπος. Εδώ ωστόσο, εμφανίζεται μια διαφορά που θα τη θεωρήσουμε αποφασιστική για την πραγματική ζωή. Το ασυνείδητό μας δεν εκτελεί αυτή την καταδίκη σε θάνατο· περιορίζεται να τη σκεφτεί και απλώς να την επιθυμήσει. Αλλά θα είχαμε άδικο να υποτιμήσουμε υπερβολικά αυτήν την ψυχική πραγματικότητα σε σύγκριση με την πραγματικότητα των γεγονότων. Είναι αρκετά σημαντική και έχει συνέπειες. Κάθε μέρα και κάθε στιγμή, μέσα στο

χώρο του ασυνειδήτου απομακρύνουμε από το δρόμο μας αυτούς που μας ενοχλούν, αυτούς που μας έχουν προσβάλει ή βλάψει. Το «να το πάρει ο διάολος» που μας έρχεται τόσο συχνά στα χείλη, όταν η άσχημη διάθεσή μας κρύβεται πίσω από ένα αστεϊσμό και που στην πραγματικότητα σημαίνει «να τον πάρει ο θάνατος», είναι μέσα στο ασυνείδητό μας μια σοβαρή και ισχυρή επιθυμία θανάτου. Ακόμα περισσότερο, το ασυνείδητό μας μπορεί να σκοτώσει για ασήμαντους λόγους· όπως η αρχαία αθηναϊκή δρακόντεια νομοθεσία, δεν γνωρίζει για τα παραπτώματα, καμία άλλη τιμωρία παρά το θάνατο, πράγμα που είναι συνεπές, διότι κάθε τι που μπορεί να βλάψει το παντοδύναμο και κυρίαρχο εγώ μας, είναι κατά βάθος ένα *crimeu laesae majestatis*¹⁰.

Αν μας κρίνει λοιπόν κανείς σύμφωνα με τις ασυνείδητες επιθυμίες μας, είμαστε και μεις οι ίδιοι, όπως οι πρόγονοί μας μία συμμορία δολοφόνων. Είναι ευτύχημα που όλες αυτές οι επιθυμίες δεν έχουν τη δύναμη που τους απέδιδαν ακόμη οι άνθρωποι των πρώτων χρόνων¹¹. Η ανθρωπότητα θα είχε εδώ και πολύ καιρό αφανιστεί στα διασταυρούμενα πυρά των αμοιβαίων αναθεματισμών· απ' αυτά δεν θα είχαν ξεφύγει ούτε οι καλύτεροι και σοφότεροι άνδρες, ούτε οι ωραιότερες και γλυκύτερες γυναίκες.

Έχοντας κάνει τέτοιες διαπιστώσεις η ψυχανάλυση, δεν έχει διόλου κερδίσει την εμπιστοσύνη των αμύητων. Τις απορρίπτουν σαν συκοφαντίες, που δεν μετράνε μπροστά στις διαβεβαιώσεις της συνείδησης, και κλείνουν επιτηδείως τα μάτια στις μικρές ενδείξεις με τις οποίες το ασυνείδητο συνηθίζει κι αυτό να αποκαλύπτεται στο συνειδητό. Γι' αυτό το λόγο είναι ευκαιρία να υπενθυμίσω ότι πολλοί διανοητές που δεν μπόρεσαν να επηρεαστούν από την ψυχανάλυση, έχουν ωστόσο με αρκετή σαφήνεια κατηγορήσει τις κρυφές μας σκέψεις ως πρόθυμες να μας απαλλάξουν από αυτό που μας ενοχλεί, αφήνώντας την απαγόρευση του φόνου. Σ' αυτό το σημείο, έχω διαλέξει ανάμεσα σε πολλά άλλα, ένα μόνο παράξενο, που έχει γίνει πασίγνωστο. Ο Balzac στον *Père Goriot* αναφέρει ένα χωρίο από τα έργα του Rousseau όπου ο ίδιος ο συγγραφέας ρωτά τον αναγνώστη τι θα έκανε αν μπορούσε —χωρίς να φύγει από το Παρίσι και φυσικά χωρίς να τον ανακαλύψουν— να σκοτώσει με μια απλή εσκεμμένη κίνηση ένα γέρο μανδαρίνο στο Πεκίνο, που ο θάνατός του θα του απέφερε ένα μεγάλο κέρδος. Αφήνει να εννοηθεί ότι δεν θεωρεί πολύ σίγουρη τη ζωή αυτού του αξιωματούχου. Η έκφραση «σκοτώνω τον μανδαρίνο μου»¹² έχει γίνει παροιμιώδης γι' αυτή την κρυφή διάθεση που έχουν οι

10. «Έγκλημα κατά της αυτού μεγαλειότητος». (Σ.τ.Μ.)

11. Βλ. «Παντοδυναμία των σκέψεων», στο *Τοτέμ και Ταμπού*.

12. Στο κείμενο του Freud η φράση αναφέρεται στα γαλλικά: «tuer son mandarin». Στο κείμενο του Balzac η φράση είναι: «tuer le mandarin». (Σ.τ.Μ.)

άνθρωποι ακόμη και σήμερα. Υπάρχει επίσης μία ολόκληρη σειρά από ευφυολογήματα και κυνικά ανέκδοτα που αποδεικνύουν το ίδιο, όπως π.χ. αυτή η έκφραση που αποδίδεται σε κάποιο σύζυγο που λέει στη γυναίκα του: Αν κάποιος από τους δυο μας πεθάνει, θα πάω να εγκατασταθώ στο Παρίσι. Αυτά τα κυνικά ευφυολογήματα δεν θα ήταν δυνατά αν δεν μετέδιδαν μια ανομολόγητη αλήθεια που δεν μπορούμε να παραδεχτούμε, αν εκφράζεται σοβαρά και ευθέως. Είναι γνωστό ότι αστειευόμενος κανείς μπορεί να πει ακόμα και την αλήθεια.

Όπως για τον πρωτόγονο άνθρωπο, έτσι και για το δικό μας ασυνείδητο υπάρχει μια περίπτωση όπου οι δύο αντιτιθέμενες στάσεις που αφορούν το θάνατο —η μία που τον αναγνωρίζει ως εκμηδένιση της ζωής και η άλλη που τον θεωρεί μη-πραγματικό— συναντιούνται και έρχονται σε σύγκρουση. Και αυτή η περίπτωση είναι η ίδια μ' εκείνη των πρώτων χρόνων, δηλαδή ο θάνατος ή ο κίνδυνος θανάτου ενός αγαπημένου μας προσώπου, γονέα ή συζύγου, αδερφού ή αδερφής, του παιδιού μας ή ενός αγαπημένου φίλου. Από τη μια αυτά τα αγαπημένα πρόσωπα αποτελούν για μας ένα εσωτερικό αγαθό, μια συνιστώσα πλευρά του δικού μας εγώ, κι από την άλλη, μας είναι εν μέρει ξένα, ακόμα και εχθρικά. Οι πιο τρυφερές και οικείες σχέσεις αγάπης συνδέονται —εκτός από έναν πολύ μικρό αριθμό καταστάσεων— με μια πλευρά εχθρότητας, ικανή να προκαλέσει την ασυνείδητη επιθυμία θανάτου. Απ' αυτήν την αμφιθυμική σύγκρουση ωστόσο, δεν απορρέει όπως άλλοτε η έννοια της ψυχής και της ηθικής, αλλά η νεύρωση, που μας επιτρέπει κι αυτή να κάνουμε κάποιες διεισδυτικές διαπιστώσεις. Πόσες φορές οι γιατροί που χρησιμοποιούν στις θεραπείες τους την ψυχανάλυση δεν αντιμετωπίζουν το σύμπτωμα της υπερβολικής τρυφερότητας κατά τη φροντίδα των δικών μας ή τις εντελώς αδικαιολόγητες αυτοκατηγορίες που ακολουθούν το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου; Η μελέτη αυτών των περιπτώσεων δεν τους άφησε καμία αμφιβολία σχετικά με την έκταση και τη σημασία που έχουν οι ασυνείδητες επιθυμίες θανάτου.

Ο αμύητος αισθάνεται τρομερή φρίκη μπροστά στη δυνατότητα τέτοιων αισθημάτων και επιτρέπει στον εαυτό του αυτήν την απέχθεια, προκειμένου να νομιμοποιήσει την έλλειψη εμπιστοσύνης στις διαπιστώσεις της ψυχανάλυσης. Άδικα νομίζω. Ποτέ δεν τέθηκε ζήτημα υποτίμησης της ερωτικής μας ζωής και εξ άλλου δεν υπήρξε ποτέ κάτι τέτοιο. Η λογική και η ευαισθησία μας μπορεί πολύ δύσκολα να συλλάβει αυτό το συνδυασμό έρωτα και μίσους. Η φύση όμως, δουλεύοντας μ' αυτό το ζευγάρι αντιθέτων καταφέρνει να διατηρεί όλη τη φρεσκάδα του έρωτα, που βρίσκεται πάντα σε εγρήγορση, προκειμένου να τον προστατεύει ενάντια στο μίσος που παραμονεύει. Μπορούμε κάλλιστα να πούμε ότι οφείλουμε τις ωραιότερες στιγμές της ερωτικής

μας ζωής στην αντίδραση ενάντια στην εχθρική παρόρμηση που μας βαραίνει στο στήθος.

Ας ανακεφαλαιώσουμε λοιπόν: Όπως και ο προϊστορικός άνθρωπος, το ασυνείδητό μας δεν μπορεί να φανταστεί το δικό μας θάνατο, είναι γεμάτο από αιμοσταγείς επιθυμίες φόνου απέναντι στον ξένο και διχασμένο (αμφίθυμο) απέναντι στο αγαπημένο πρόσωπο. Πόσο όμως η στάση μας απέναντι στο θάνατο —η συμβατική και συνδεδεμένη με τον πολιτισμό— μας έχει απομακρύνει απ' αυτή την πρωταρχική κατάσταση!

Είναι εύκολο να πει κανείς ποια είναι η θέση του πολέμου μέσα σ' αυτή τη δυσαρμονία. Μας απογυμνώνει από τα πρόσφατα στρώματα που έχει επιθέσει ο πολιτισμός και αφήνει τον πρωτόγονο άνθρωπο να αναδυθεί και πάλι. Μας αναγκάζει να γίνουμε και πάλι ήρωες που δεν πιστεύουν στο δικό τους θάνατο· μας υποδεικνύει τους ξένους ως εχθρούς που οφείλουμε να προκαλέσουμε ή να ευχηθούμε το θάνατό τους· μας προτρέπει να μη σταματήσουμε εξ αιτίας του θανάτου αγαπημένων προσώπων. Ο πόλεμος, αυτός, δεν αφήνεται να εξολοθρευτεί. Όσο οι λαοί εξακολουθούν να έχουν τόσο διαφορετικές συνθήκες ύπαρξης και η αμοιβαία απέχθεια να είναι τόσο βίαιη, θα υπάρχουν σίγουρα πόλεμοι. Από αυτό το σημείο και πέρα, τίθεται το ερώτημα: δεν θα έπρεπε εμείς να είμαστε αυτοί που θα υποχωρήσουν και θα προσαρμοστούν στον πόλεμο; Δεν θα έπρεπε να αναγνωρίσουμε ότι με την πολιτισμένη στάση μας απέναντι στο θάνατο έχουμε για ακόμη μια φορά ξεπεράσει ψυχολογικά τις δυνατότητές μας; Και δεν θα οφείλαμε να κάνουμε στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών και να ομολογήσουμε την αλήθεια; Δεν θα ήταν καλύτερο να παραχωρήσουμε στο θάνατο τη θέση που του ανήκει, μέσα στην πραγματικότητα και στις σκέψεις μας, και ν' αφήσουμε να εκδηλωθεί περισσότερο η ασυνείδητη στάση μας που μέχρι τώρα καταπιέζαμε τόσο προσεκτικά; Αυτό δεν φαίνεται να αποτελεί πρόοδο, αλλά από πολλές απόψεις, μάλλον ένα βήμα πίσω, μια οπισθοδρόμηση· παρουσιάζει όμως το πλεονέκτημα να βάζει στο λογαριασμό το αληθοφανές και να κάνει τη ζωή μας και πάλι πιο υποφερτή. Το να υπομένει κανείς τη ζωή, εξακολουθεί να είναι το κύριο καθήκον όλων των ζωντανών. Η ψευδαίσθηση χάνει την αξία της όταν το εμποδίζει αυτό.

Ας θυμηθούμε το παλιό γνωμικό: *Si vis pacem, para bellum*. Αν θέλεις να διατηρήσεις την ειρήνη, προετοιμάζε τον πόλεμο. Στην περίπτωση μας θα ταίριαζε να το παραλλάξουμε: *Si vis vitam, para mortem*. Αν θέλεις να υπομένεις τη ζωή, προετοιμάζε το θάνατο.

Απόδοση στην ελληνική: Βασιλική - Πηγή Χριστοπούλου

